

J. LAUČIŪTĖ

SLAVIŠKI SKOLINIAI LIETUVIŲ KALBOJE

Lietuvių leksikologijai skirtų darbų tarpe reikšmingą vietą užima tyrinėjimai to leksikos sluoksniu, kuris paprastai vadinamas slaviškais skoliniais, slavizmais, slavische Fremdwörter arba Lehnwörter. Šie terminai aprėpia žodžius, patekusius į lietuvių kalbą iš kaimynių slavų kalbų – lenkų, baltarusių, rusų. A. Briuknerio, P. Skardžiaus, J. Otremskio monografijose¹, V. Kostelnickio disertacijoje², R. Eker-to, A. Sabaliausko, J. Kruopo ir kitų kalbininkų straipsniuose³ nagrinėjami skoliniai, iš slavų kalbų patekę į senuosius lietuviškus raštus, ir skoliniai, vartojami šnekamojoje kalboje, tarmėse, t. y. patys ankstyviausi mums žinomi slavizmai ir žodžiai, paskolinti iš slavų kalbų po tarybinės santvarkos atkūrimo Lietuvoje. Tų darbų dėka dabar turime ne tik gausią ir įdomią medžiagą, bet ir apibendrinimų, leidžiančių atidžiau patyrinėti kai kurias mus dominančios problemos puses.

Šiame straipsnelyje norima pasekti slaviškų skolinių raidą lietuvių bendrinės kalbos kūrimosi ir vystymosi fone, pradedant pirmaisiais raštijos paminklais ir baigiant dabartine literatūrine kalba, suvokiant ją kaip bendrinę, žymia dalimi normalizuotą kalbą. Tam tikslui lyginami senosios lietuvių raštijos slavizmai, surinkti ir paskelbti minėtoje P. Skardžiaus monografijoje, su slavizmais, įtrauktais į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ (Vilnius, 1972).

Pati pirmoji problema, kuri iškilo, ėmus nagrinėti lietuvių kalbos slavizmus mums rūpimu požiūriu – tai paties termino „slavizmas“ ir šiuo terminu apibrėžiamo objekto problema.

Lietuvių kalbai per istorinį jos gyvavimo laikotarpį būdinga glaudi sąveika su trimis slavų kalbomis iš visos slavų kalbų grupės: su lenkų, baltarusių ir rusų (čia turima galvoje tik viena šitos sąveikos kryptis: slavų kalbų poveikis lietuvių kalbai; todėl neliečiama ukrainiečių kalba, kurios įtaka lietuvių kalbai vargu ar buvo bent tolygi lietuvių kalbos įtakai ukrainiečių kalbai). Kartais labai sunku, beveik neįmanoma būna nustatyti, iš kurios būtent slavų kalbos pateko į lietuvių kalbą tas ar ki-

¹ A. Brückner. Die slavische Fremdwörter im Litauischen. Weimar, 1877; P. Skardžius. Die slawischen Lehnwörter im Altlitauischen. K., 1931; J. Otrębski. Wschodniolitewskie nazwce Twereckie, t. III (Zapozyczenia słowiańskie). Kraków, 1932.

² Костельницкий В. И. Русско-литовские языковые связи по словарным материалам литовского языка. Дисс. на соискание степени кандидата филологических наук, рукопись. В., 1954.

³ R. Eckert. Zum Problem der baltisch-slawischen Sprachbeziehungen. – ZfSl, 1972. Bd. XVII, p. 605–615; R. Eckert. Zur Frage der früher Lehnbeziehungen zwischen Slawisch und Baltisch. – „Baltistica“, 1973, sąs. IX, p. 59–65; A. Sabaliauskas. Lietuvių kalbos leksikos raida. – LKK VIII (1966) p. 5–141; J. Kruopas. 1598 m. Merkelio Petkevičiaus Katekizmo leksika. – LKK, 1970 t. XII p. 83–154 ir kt.

tas žodis, plg., iš vienos pusės, le., br., r. *wysznia* / вишня, ir iš kitos – lietuviška šio žodžio skolinį – *vyšnia*, arba. le., br., r. *grosz* / грош ir lie. *grašis*⁴. Panašių pavyzdžių ne vienas, ne du, o dešimtys. Laimingų atvejų, kai žodis – skolinio šaltinis žinomas tik vienoje iš minėtų slavų kalbų / plg. le. *žagiel* „burė“ → lie. *žėglis* „burė“ /, ar kai paskolintasis žodis skirtingose slavų kalbose turi skirtingus fonetinius variantus / plg. r. лакей, le. *lokaj* → lie. *liokajus* / – gana nedaug. Kriterijai, pagal kuriuos nustatomas skolinio šaltinis, nėra pakankamai aiškūs. Be to, kai norima atriboti žodžius tokių artimų kalbų, kaip lenkų, baltarusių ir rusų, kokius nors griežtus kriterijus taikyti ne visada ir galima.

Su panašiais sunkumais susiduriame, kai imamės skirstyti bendrąją baltišką bei slavišką leksiką, norėdami išaiškinti giminiškus žodžius ir skolinius. Metodika, kuria remiantis nustatomi skoliniai tarp tokių artimų kalbų šeimų, kaip baltų ir slavų, gana smarkiai skiriasi nuo skolinių nustatymo metodikos negiminiškose kalbose (pvz., slavų ir tiurkų, baltų ir suomių kalbose). Kai randame bendrus žodžius negiminiškose kalbose, iškyla dvi galimybės: arba tuos žodžius pasiskolino viena kalba iš kitos, arba tie žodžiai pateko iš trečios kalbos, kuri buvo skolinimosi šaltinis, bendras abiem tiriamosioms kalboms. Bet kai nagrinėjamas giminiškų kalbų bendrasis leksikos sluoksnis, be dviejų aukščiau minėtų galimybių, atsiranda dar viena: galima bendrųjų žodžių giminystė abiejose kalbose. Baltų ir slavų kalbose tokie giminiški žodžiai, visų pirma, gali būti paveldėti dar nuo praindoeuropietiškos prokalbės laikų, ir šitų žodžių išaiškinimas nesudaro ypatingų sunkumų, ypač jei tokių žodžių atitikmenų yra kitose indoeuropiečių kalbose. Antra, giminiški žodžiai gali būti atsiradę jau vėliau, kai egzistavo baltų-slavų kalbinė bendrybė (mes nesiimame spręsti apie šitos bendrybės, seniausių baltų-slavų kalbų santykių, pobūdį, nes tai neturi tiesioginio ryšio su nagrinėjama problema). Ir būtent tyrinėjant šitą vėlyvesnę leksiką, bendrą baltams ir slavams, susiduriame su didžiausiais sunkumais, norėdami atskirti giminiškus žodžius nuo skolinių. Kokiais objektyviais kriterijais remdamiesi, kalbininkai, etimologinių žodynų autoriai tvirtina, kad lietuvių kalbos žodis *dėdė* giminiškas r., br. дядя, bet lie. *lėlė* – paskolintas iš br. ляля, arba kad lie. *klodas* – giminiškas r. клад, bet žodis *sodas* – jau skolinys iš slavų SAD ir t. t. Skoliniais iš slavų kalbų laikomi žodžiai *kruopos* / ← br. крупа /, *kuodelis* „linų ar vilnų kuokštas“ / ← br. кудель /, nors dėsnigai slavų kalbų garsas -y senuose skoliniuose perteikiamas kaip -ū- ilgasis, o vėlesniuose – kaip -u- trumpasis, pvz.: br. пруд → lie. *prūdas*, le., br. *puch* / пух → lie. *pūkas*..., bet le. *suchoty* „džiova“ → lie. *sukata* ir t. t. Dvigarsio *uo* buvimas vietoj slavų -y- žodžiuose *kruopos* ir *kuodelis*, kartu su kitomis šių žodžių savybėmis, verčia dar kartą susimąstyti dėl tų žodžių kilmės lietuvių kalboje.

Lietuvių kalbos skolintos leksikos tarpe esama žodžių, kurių kilmę temdo bendro slavų ir lietuvių kalboms skolinimosi šaltinio buvimas. Pvz., E. Frenkelio nuomone, lie. *mairūnas* „Majorana; kvepianti žolė“ paskolintas iš le. *majeran*, kuris savo ruožtu į lenkų kalbą pateko iš vokiečių kalbos (žr. lietuvių ir lenkų kalbų etimologinius žodynus). Kitas kalbininkas, K. Alminauskis, mano, jog į lietuvių kalbą šis žodis pateko tiesiogiai iš vokiečių tarmių, be lenkų kalbos tarpininkavimo⁵. Tokia

⁴ Čia ir toliau slavizmų pavyzdžiai, išskyrus pačius vėliausiuosius, imti iš P. Skardžiaus knygos ir E. Frenkelio etimologinio lietuvių kalbos žodyno.

⁵ K. Alminauskis. Die Germanismen des Litauischen, Bd. 1. Leipzig, 1934, p. 186.

galimybė yra visiškai įmanoma, ypač jei atkreipsime dėmesį į žemaitiškąją formą *mėirūons*, ir palyginsime ją su vokiečių rytrūsių tarmės žodžiais *meiran*, *meirōn*. E. Frenkelis neatmeta tiesioginio skolinimosi galimybės iš gotų *katil/u/s* plačiai vartojamo lietuvių kalboje žodžio *katilas*, nors šalia egzistuoja ir slaviška forma – sen. r. *котль*, taip pat skolinys iš gotų kalbos. Bet analogiškai betarpiško skolinimosi iš germanų kalbų galimybė turėtų būti pripažinta ir nustatant kilmę tokių žodžių, kaip lie. *asilas*, *kubilas*, *stiklas*. Tačiau, kalbėdamas apie pastaruosius žodžius, E. Frenkelis jau neabejoja dėl slavų kalbų tarpininkavimo, skolinantis juos iš gotų kalbos. Kur skirti šitokios neaiškios kilmės žodžius: prie germanizmų ar slavizmų? Jeigu slavų kalbų tarpininkavimu ir neabejosime, germaniška kilmė tokių žodžių, kaip *katilas*, *asilas*, *kubilas* ir *stiklas*, taip pat neturėtų būti užmiršta ar apeinama. Panašiais atvejais labai aktuali darosi pirminio šaltinio arba, kitaip sakant, skolinto žodžio kilmės problema. Kol kas, kalbant apie mums rūpimą objektą – slavizmus, aišku viena: slavizmai lietuvių kalboje – tai žodžiai, turintys nevienodą kilmę pačiose slavų kalbose. Prie lietuvių kalbos slavizmų priskiriami ir grynai slaviškos kilmės žodžiai, ir žodžiai, slavų kalbose atsiradę dėl kitų kalbų įtakos. Iš 280 slavizmų, įtrauktų į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“, neabejotinai grynos slaviškos kilmės yra apie 100 žodžių. Likusieji žodžiai slavų kalbose yra laikomi skoliniais, pvz., iš vokiečių kalbos (*krakmolos*, *gontas*...), iš lotynų (*bokštas*...), arabų (*taboka*) ir kt. Vienija visus šiuos žodžius tai, kad į lietuvių kalbą jie pateko betarpiškai iš slavų kalbų. Gal būt, vertėtų įsivesti skirtingus terminus, tiksliau nusakančius tyrinėjimo objektą: iš vienos pusės – *slavizmai*, *slaviški skoliniai* – tai žodžiai, paskolinti iš slavų kalbų, ir iš kitos pusės – *slaviškos kilmės žodžiai* / ar tiesiog *slaviški žodžiai* / , paskolinti į lietuvių kalbą. Tokie skirtingi apibrėžimai, tarp kitko, atitiktų skirtingus leksikos tyrinėjimo principus. Siekiant išaiškinti, kuri leksikos dalis skolinata, o kuri – sava, pvz., lietuviškos kilmės, galima tenkintis tik nuoroda į betarpišką skolinimosi šaltinį (taip daugumoje atvejų elgiasi E. Frenkelis). Bet tolimajai žodžio etimologijai išaiškinti tokių žinių nepakaks, ir čia reikėtų duoti kiek galima pilnesnes žinias apie žodžio kilmę, nurodant pirminį jo šaltinį. Šitokiu principu vadovaujamosi, pvz., M. Fasmerio etimologiniame rusų kalbos žodyne, F. Slavskio lenkų kalbos etimologiniame žodyne ir kt.

Remiantis aukščiau išdėstytomis pastabomis, slavizmus lietuvių kalboje galima apibrėžti šitaip: tai slaviškos ar ne slaviškos kilmės žodžiai, paskolinti į lietuvių kalbą paprastai iš lenkų, baltarusių ir rusų kalbų, t. y. iš slavų kalbų. Teoriškai yra galimybė pasiskolinti slaviškos kilmės žodį iš ne slavų šeimos kalbų, pvz., iš suomių ar vokiečių. Praktiškai tokie atvejai mums nežinomi. Tyrinėjant baltizmus slavų kalbose, paaiškėjo, kad maždaug 1% baltiškų kilmės žodžių pateko į rusų kalbos tarmes iš suomių kalbų. Beje, nebaltiškų kilmės žodžiai (germaniški), patekę į slavų kalbas, tesudaro 0,8% žinomų baltizmų.

Taigi, atsižvelgdami į ką tik duotą slavizmų apibrėžimą, patikslinsime, kad šiame straipsnyje liečiami slavizmai – slaviški ir ne slaviški žodžiai, patekę į lietuvių kalbą betarpiškai iš slavų kalbų.

Lyginant ankstyvuosius slavizmus su slavizmais, vartojamais dabartinėje lietuvių kalboje (pagal „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ duomenis) paaiškėjo, kad per šitą laikotarpį (t. y. nuo pirmųjų lietuviškų raštų iki mūsų dienų) įvyko nemaža pakitimų.

Visų pirma, pasikeitė santykis tarp tų trijų slavų kalbų, kurios buvo ir tebėra skolinimosi šaltinis. Daugiausia ankstyvųjų slavizmų pateko iš lenkų ir baltarusių kalbų ir, žymiai mažiau – iš rusų kalbos. Pastaraisiais metais baltarusių kalbos įtaka bendrinei lietuvių kalbai (mes neliečiame tarmių), galima sakyti, visai nebėjaučiama; labiau susilpnėjo ir lenkų kalbos įtaka, užtat smarkiai pagausėjo rusišku žodžių antplūdis.

Antra, pasikeitė pačių slavizmų leksinė sudėtis. Kai kurie žodžiai, patekę į raštus, toliau nebeplito, plg. *abrisas* „Bild, Abbildung“ ← le. *obrys*, *adalniai* „раздельно“ ← br. *отдельно*, *nevdečnastis* „Undankbarkeit“ ← le. *niewdzięczność* ir kt. Dabartinėje bendrinėje lietuvių kalboje randama tik nedidelė dalis senųjų slavizmų, pvz., *bažnyčia*, *blynas*, *grybas*, *kaštonas* ir t. t. Daugiau senųjų slavizmų vartojama šnekamojoje kalboje, tarmėse, bet ir ten jie baigia išnykti, plg.: *bravoras* „Brauer“ ← le. *browar*, br. *бровар*, *kilbasas* / *kilbasa* ← br. *килбаса*, *nevalnas* „unfrei“ ← le. *niewolny*, br. *невольный* ir t. t.

Pasikeitė ir skolinių tematika. Pavyzdžiui, tarp ankstyvųjų slavizmų gausiausia buvo grupė žodžių, susijusių su religija. Dabartiniu metu šitie žodžiai arba baigia išnykti, arba pakeičiami lietuviškais jų atitikmenimis, plg. le. *dusza* → sen. lie. *dūšia* → dab. lie. *siela*, br. *кадило* → sen. lie. *kodylas* → dab. lie. *smilkalai* ir t. t. Kulto terminai, priklausą palyginti ankstyvųjų slavizmų grupei, buvo skolinami iš lenkų, rečiau – iš baltarusių kalbos. Iš rusų kalbos pateko tik savotiški egzotizmai, charakterizuojantys svetimą lietuviams pravoslavų tikėjimą, pvz.: *ikona*, *cerkvė*, *popas*. Iš kitos pusės, vėlyvieji skoliniai, būtent revoliucinio judėjimo terminai, žodžiai, atspindintys socialistinės santvarkos naujoves, atėjo iš rusų kalbos, pvz.: *dekabristas*, *bolševikas*, *menševikas*, *kolektyvizacija* ir kt.

Be šių pakitimų, esama ir grynai lingvistinio pobūdžio naujovių. Kitokia dabar slavizmų fonetinė substitucija lietuvių kalboje. Slaviški skoliniai, sutinkami raštijos paminkluose, į lietuvių kalbą perteikti vos ne paraidžiui, išskyrus galūnę. Dabartinėje kalboje jie jau žymiai daugiau „lituanizuoti“, plg. le. *katolicky* → sen. lie. *katalickas*, dab. lie. *katalikiškas*, le. *krzyżownik* → sen. lie. *kryžaunykas* / *kryžiaunykas*, dab. lie. *kryžiuotis* ir kt.

Kai kurie fonetinės substitucijos pakitimai yra dėsningi ir gali būti pritaikomi, nustatant skolinių chronologiją. Prie tokių reiškinių priklauso slavų balsių *a*, *o* perdavimas lietuviškais *o*, *a* – ankstyvuosiuose skoliniuose, ir lie. *a*, *o* – vėlyvesniuose skoliniuose, pvz.: br. *капуста* → lie. *kopūstas*, le. *помос* → lie. *pa^m a^čia...*, bet le. *herbata* → lie. *arbatą*, r. *большевик* → lie. *bolševikas* ir t. t.

Lygindami ankstyvuosius ir dabar vartojamus skolinius, pastebime, kad pasikeitė ir gramatinė slavizmų sandara. Senuosiuose raštuose, be daiktavardžių, randame gana daug veiksmažodžių ir būdvardžių, palyginti nemažarieveiksmių. Šiandien bendrinėj kalboj išlikę beveik vien tik daiktavardžiai. Slavizmai kitų kalbos dalių sudėty randami labai retai. Naujai skolinami taip pat daugiausia daiktavardžiai.

Apribodami slavizmų tyrinėjimą tik tais žodžiais, kurie užfiksuoti raštiškai (senosiose knygos ar žodyne), turime tenkintis nustatydami tik pačias bendriausias vystymosi tendencijas tos lietuvių kalbos leksikos dalies, kuri paskolinta iš slavų kalbų. Savaimė suprantama, kad pakitusios lietuvių liaudies gyvenimo sąlygos, naujo tipo santykiai su kaimyninėmis slavų tautomis, literatūrinės kalbos normos

buvimas turėjo paveikti slavizmų sudėtį bei jų funkcionavimą lietuvių kalboje. Tačiau ribotas skaičius slavizmų, patekusių į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ neduoda tikslaus vaizdo apie slavų kalbų įtakos silpnėjimą ar augimą. Viena, mes visai nepalietėme plačios ir sudėtingos internacionalizmo problemos, kur slavų kalbų įtakai tenka gana didelis vaidmuo. Antra, šnekamosios lietuvių kalbos leksikos sudėtis nėra tapati rašomosios, literatūrinės kalbos leksikos sudėčiai. Visiems pažįstami, bet ne visų vartojami tokie slavizmai, kaip *basanoškės, biegom, čemodanas, davai, gruzavikas, kurtkė, kuzovas, načalnikas, motorkė, pašli, pieškom, sietka* ir kt. (čia neličiama rusiškos kilmės ekspresyvinė leksika, ypač keiksmožodžiai, kurių taip pat nėra minėtame žodyne). Daug rusiškų žodžių vartoja uždaros žmonių grupės, priklausomai nuo jų specialybės, darbo profilio – tai vadinamieji profesionalizmai. Didžioji šitų žodžių dalis taip pat vargu ar bus pripažinti bendrinės kalbos normos, bet jie egzistuoja ir, be abejo, daro įtakos lietuvių kalbai.

Vadinasi, mūsų dienomis rašomoji ir šnekamoji kalba slavizmų atžvilgiu veikia viena kitą kitaip, negu XVI a. ar XVII a. Pirmųjų lietuviškos raštijos paminklų laikais rašomoji kalba ne vien tik atspindėjo šnekamosios kalbos slavizmus, bet, daugiausia vertėjų „pastangomis“, tapdavo net naujų slavizmų šaltiniu. Dabartinėmis sąlygomis šnekamojoje kalboje skoliniai vartojami žymiai platesniu mastu, negu rašomojoje. Normos veikiama lietuvių rašomoji ir bendrinė – plačiau prasme – kalba yra savotiškas katalizatorius, reguliuojantis ir nukreipiantis tinkama linkme kitų kalbų (jų tarpe – slavų) įtaką lietuvių kalbai.

СЛАВЯНСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В данной статье исследуются славянские заимствования в литовском языке на фоне образования и развития литовского литературного языка. Сравнение ранних заимствований в старо-литовском языке со славизмами, вошедшими в современный литовский литературный язык, позволяет отметить целый ряд изменений, касающихся фонетического оформления славизмов, их грамматического класса, семантики, а также самого источника заимствования (вместо польского и белорусского языка в настоящее время основным источником заимствования стал русский язык).

Кроме того, анализу подвергается сам термин „славянские заимствования“. Выясняется, что под этим термином обычно объединяются слова разного происхождения: исконно-славянские слова и слова, которые в самих славянских языках являются заимствованными из других языков. Поэтому предлагается различать терминологически: славянские заимствования в литовском языке – это слова, заимствованные в литовский язык из славянских языков, независимо от их происхождения в самих славянских языках, и славянские слова в литовском языке – слова славянского (и только славянского) происхождения, заимствованные в литовский язык.